

A kazár kettős királyság kérdéséhez

A birodalomra fejlődött nomád népek közül a türkök és a kazárok uralmi szervezetét ismerjük a legjobban. E kettő ismerete azért érdemel különös figyelmet, mert századunkban számos jeles orientalista mutatott rá, hogy a kazár dinasztia türk eredetű, s Barthold taláiban hasonlította a Türk Birodalom és Kazária viszonyát a Mongol Birodalomból önállósult Arany-hordáéhoz (Enz. Isl. IV. 973; irodalmát ld. P. B. Golden, *Khazar Studies*. Bp., 1980. I. 97 kk.). A türk és kazár uralmi rendben mutatkozó fő különbség, a kagáni egyeduralommal szembeállítható kettős királyság későbbi fejlemény, mert 550 és 630 között a türk kagán még egyeduralkodó volt, s az újonnan elfoglalt nyugati birodalomrészre öccsét ültette; így kezdetben Bumyn kagán öccsét, Ištemit, aki ott önállósulva birodalmat létesített, majd utóda, Ton jabyu, ill. ĵebu kagán öccsét ültette a kazáriai rész élére, ki önállósulva kagáni címet vett fel, és fia, a šad vezetett hadat Transzkaukáziaiba (Czeglédy, MNy. 49, 1953, 319-323). A kagáni dinasztiához nem tartozó hadvezér irányító szerepe a keleti türk birodalomban is megmutatkozik; a VII. század végén a šad, Elteriš, kagáni címet vett fel, és Tonjukuk bojla бага tarkannal megszervezte a birodalmat, mint erről 720 táján állított emlékoszlopa beszámol (S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurskoj pismennosti*. Ak. Nauk, 1951, 63-65; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy Gy. (MEH) Bp., 1958, 38-43; 1975, 68-75; vö. Györffy, Száz. 92, 1958, 565-566). A kazár kettős uralom kifejlődésének mozzanatait nem ismerjük, de ez már meglehetősen 829 és 842 között, mert Konstantinos Porphyrogenetos szerint a kagán és a bég ekkor kérte meg a bizánciakat Šarkel vára felépítésére. A kettős uralom a IX-X. századi mohamedán források szerint vette fel azt a szélsőséges formát, mely szerint a kagán a halandók elől elzárt szent uralkodóvá vált, míg minden hatalom az alkirály kezében összpontosult.

Amíg a türk egyeduralkodó, a kagán neve a kazár uralmi rendben a szakrális fejedelem, a szent király neve lett (vö. Golden I. 192-196), addig a kazároknál feltűnő mindenható alkirály neve a forrásokban nem egyértelműen jelentkezik. Konstantin császár említett adata kapcsán a kagán uralkodótársát *bäg*-nek nevezte (καγάνος ... και ὁ πᾶς Χαζαρίτας Moravcsik: DAI 182; vö. ByzTurc. II. 214), ugyanakkor a mohamedán forrásokban az alkirály eltérő neveken szerepel, aminek oka részint az értesülés közvetett volta, részint az arab betűk gyakori tévesztése, s ez főként a másoló számára ismeretlen idegen nevek esetében esik meg. Ami Ibn Fađlān útleírását (922-923), valamint Istaħri (950 körül) és Ibn Hauqal őt követő szövegét illeti, ezek lényegében egyeznek a bizánci adattal, de a *kagán* és a *bäg* nevének egy-egy jelzővel értelmezik. Ibn Fađlān, ill. az őt másoló Yāqut a főkirályt "nagy kagán"-nak, helyettesét pedig "kagán bég"-nek (*ħaqan*

b.h. خاقانیه Zeki Validi Togan 98, 256; Golden I. 163-164) nevezi, míg Istaḡri és az őt másoló Ibn Hauqal a főkirályt "kazár kagán"-nak, az alkirályt két néven: *bāk* és *bāq* بک، باک alakban írja (MHK. 223; Golden I. 164-165). Szerencsére az Istaḡri-t használó Yāqūt az utóbbi nevet helyesebb *Jilig* (ياك) < *Ilig* ~ *Iliq* alakban őrizte meg (uo. 184-185; AEMA I. 1975, 37-43), s ezt már Gombocz egyeztetette Árpád egyik fia, 'Ιέλεχ (ÁTSzn. 47-48; Moravcsik:² BizTurc. II, 136-137) nevével, melyet részben az *Üllö*, részben a *Jelö* falunévvel azonosítunk (Gombocz i. h.; Györffy, *Arch. Ért.* 97, 1970, 205; AEMA I. 100; Ligeti: *Török kapcs.* 42). A több forrásban megőrzött *bäg* méltóságnév így kétségtelen, de az *ilig* 'fejedelem' szó is helyénvaló.

Annál nagyobb az eltérés a Džahānīnak tulajdonított IX. századvégi forrás X-XI. századi felhasználóinál. Az összöveg neveit a Kelet-Európai térséget illetően általában Gardīzī perzsa műve őrizte meg leghívebben; eben az alkirály neve háromszor *abšad* ابشاد, egyszer *išan* ایشن (MHK. 152-154), ill. a hevenyészetten írt és bizonytalanul olvasható két újkori kéziratban *išad* ?? *šad* vagy *abša*, *ašad* alakok találhatóak (Golden I. 207). Az utóbbi névalakhoz áll közel az Ibn Rustánál található *iša* ايشا (MHK. 153-154; Golden I. 206-207). Valószínűleg ebből a névalakból romlott mind alakilag, mind jelentésileg a Hudūd al-Ālam *Ānša* انشا neve (uo. 207), mely szerint ez a kazár "tarḡan kagan" (!) címet viselő egyeduralkodó dinasztiajának megnevezése volt. Mivel az alkirály választott méltóság volt a dinasztiában öröklött kagánsággal szemben, a Hudūd téves adata nem alkalmas sem arra, hogy a dinasztia nevére következtetéseket vonjunk le, sem arra, hogy az alkirály címét belőle rekonstruáljuk.

A teljesebb perzsa névalak második felében okkal kereshető a türk *šad* méltóságnév, amely alá Németh (HMK. 213), Doerfer (*Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen*. Wiesbaden 1965. II. 1-2: *ābšad?* *apasad* címszó alatt), és Golden is besorolta (I. 206-208). Ugyanakkor a név első két betűje, az elif és a következő betű, melynek jelentése az alá vagy fölé kitett pontok szerint változik, bizonytalan. Ha egy pont van alatta, az olvasat *ab*, ha két pontot észlelünk, szókezdő *i*. Thúry 1903-ban a kazár *iša* névről írt cikkében az *išad* alakot tartotta valószínűbbnek (KSz. IV. 4). Hasonlóképpen Golden az *i*-szókezdetből kiindulva az iráni *χšyd* ~ *iχshēd* nevet keresi benne, mely egy X. századi szíriai és egyiptomi török dinasztia nevében *Iχšid* alakban jelentkezik (uo. 208). Megjegyzendő, hogy Gabain magát a *šad* méltóságnévet veti egybe a szogd *γšyd* címmel (Altürk. Gramm. 336), s követi őt ebben Räsänän (*Versuch eines Wörterbuches der Türk Sprachen*. Helsinki, 1969, 439) és Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*. Oxford, 1972, 866).

Nézetem szerint megnyugtatóbb volna olyan névalakot találni, amely a türk feliratokból és a magyar régiségből is igazolható, tekintettel arra, hogy a kazár uralmi rend türk eredetű és a kazár függésben lévő magyarság korai névanyagában számos türk-kazár méltóság- és személynév őrződött meg.

Ami a kagán nevével illeti, ez a magyar régiségben *Kean* alakban a bolgár fejedelmek címében őrződött meg (SRH. I. 48, 51, 172, tévesen uo. 315), de így nevezte magát a Baranya megyében honos *Kean* nemzetség is, mely a XIII. század-

ban Erdélyben honosodott meg. (Karácsonyi: MNemz. II, 280 kk.; Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948, 168-169.)

Feltevésem szerint az *abšad* méltóságnévet Anonymus őrizhette meg az *Ousad* névben (Arch. Ért. 97, 1970, 237). *Ousad* a Gesta Hungarorumban úgy szerepel, mint a Kijevnél a magyarokhoz csatlakozott "kun" vezérek egyikének, Őrsúr (*Ursuuru*) duxnak az apja (SRH. I. 43, 46, 72). Mivel Anonymus kunjain általában kazár kabarokat értünk, ez az adat azt jelenti, hogy Anonymus a Borsod-megyei Őrsúr nemzetség tagjaitól hallott olyan, a XII. századig őrzött családi hagyományt, mely szerint e "kun" azaz kazár vezéri nemzetség *Ousad*-tól származtatta magát. Tekintettel az ómagyar *a* > *o* zártabbá válására és a türk *-b-* > *-v-* hangváltásra (ld. pl. türk *jab yu* nyugati türk-kazár *jevü* > magyar *gyevü*; Czeglédy, MNY. 1953, 319-332; 1956, 325-333; vö. Györffy: *Tanulmányok* 62-63), az *Ousad* név egy türk-kazár *abšad* névre vezethető vissza. Arra, hogy a magyar hagyomány méltóságnévet honfoglaló vezér ősének szerepében őrzött meg, elég a *kündü* (*Cundu* ~ *Cund*) és a *jula* (*Gyula*) nevet felhozni.

Megjegyzendő, hogy Németh Gyula Anonymus kun vezéreinek nevét magyarázva az *Ousad* név első részében a török *oŋ* "jobb, megfelelő, üdvös" szót, második részében pedig magyar *-sad* kicsinyítő képzőbokrot keresett (HMK. 239), a képzőbokokkal való magyarázatok azonban általában nem megnyugtatók.

Ha figyelniük a türk uralmi rend felé irányítjuk, mutatkozik egy méltóságnév, amely talán ezzel kapcsolatba hozható. Kül-tegin és Bilge kagán egyező szövegű feliratain, melyek az emlékezetes *Täŋritäg täŋridä bolmyš türk Bilgä qayan* szavakkal kezdődnek, a családjukhoz és nemzetségükhöz intézett szavak sorában az első konkrét méltóságnév: "jobbra, ti *šadapyt* bégek" s ezt követi: "balra ti tarkanak, bujruk bégek, harminc tatárok, tokuz oguzok bégjei és népe" (Thomsen: *Inscriptions de l'Orchon* 1896, 114-115; Malov i. m. 27; Kakuk Zsuzsa fordításában: MEH 1958, 28; MEH² 58). A második alkalommal Kül-tegin a türk méltóságok felsorolásában ismét első helyen említi a Kül-čur által vezetett nyugati tarduš törökök főemberei közt a *šadapyt* bégeket, s ezt követik az Apa tarkan által vezetett keleti Töläs törökök *šadapyt* bégjei, majd a Tama-tarkan és a Tonjukuk által vezetett bujruk bégek, és egyéb előkelők. Ami az első helyen említett nyugati tarduš törzseket illeti, Kül-tegin azt is elmondja, hogy "én magam a tarduš nép *šad-ja* voltam kagán bátyám uralkodása alatt" (Thomsen i.m. 103; MEH 1958, 32; MEH² 63). Ezek szerint a kagán öccsének, aki *šad* címmel a nyugati törökök törzsei felett uralkodott, fő tisztségviselői a *šadapyt* bégek voltak. Felmerül a kérdés, hogy a nyugati törökök korábbi önállósulása után, amikor a kagán öccse, Ištemi maga is kagáni címet vett fel, majd az ő utódjának öccse a nyugati részeken uralkodva a kazár kaganátus alapítója lett, az ő első embere nem egy *šadapyt* bég lett-e? Ebben az esetben a *šadapyt bäg*-ben kellene keresnünk az *abšad bäg* előzményét, sőt egy *ilig abšad bäg* cím mögött egy vezérlő *šadapyt bäg*-et láthatnánk. Amennyiben ez a következtetés helyes, a három elemből álló méltóságnév elemekre bontva is használatos volt, vagy legalábbis így került be a szomszéd népek tudatába és irodalmába: *ilig*, *abšad* és *bäg*.

Az arab írásos névalakok bizonytalanságát tekintve mindezt csak feltevés-ként kockáztathatjuk meg, amihez hozzájárul az *abšad* olvasat és a *šadapyt* névalak közötti eltérés. Abban egyetértenek a kutatók, hogy mindkét névben az iráni eredetű török *šad* méltóságnév rejlik, mely a türk és kazár birodalomban több esetben a trónörökös címe volt. Kérdés, hogy az első tagként olvasható *ab* névelem jelentkezhet-e második tagként *-apyt* alakban. Ami a *-t* végződést illeti, feltehető, hogy ugyanazzal a mongol többes *-t ~ ʔt* végződéssel van dolgunk, amely pl. az *alpaγut* és *bajaγut* szóban is jelentkezik, s melyet a törökök egyes számnak vélve vettek át. Mongol *-t* többessel magyarázta már Radloff, amikor *šad-apa+t* elemekre bontotta (*Wb.* IV. 971-2; *Altürk. Inschr.* III. Lief. 216; vö. Malov i. m. 424), majd Bang e magyarázatot módosítva egy feltett *šad-apyt* alakból indult ki (*Über die köktürkischen Inschriften.* Leipzig, 1896, 3.), nyilván a *tigin > tigit, tarqan > tarqat* példájára is gondolva (vö. Németh: HMK. 295; Gabain: *Altürk. Gramm.* 63). A további kérdés, ami egy feltett *ap ~ ab* szó magyarázatától is függ az, hogy egy méltóságnévhez járuló szó, ill. név, amely mongolos alakban a szó végéhez csatlakozik, török megfelelőjében jelentkezhet-e a szó elején? Két elemű régi török személynévben gyakori, hogy az egyik név, pl. *apa, bāg, bars, taš* hol a név első, hol a második elemét alkotja, pl. *Apa-tarqan ~ Csősz-apa* (vö. Houtsma: *Ein türkisch-arabisches Glossar.* Leiden, 1894, 32-35; Sauvaget, *JA.* 238, 1950, 39-48). Ami a *šadapyt* név második elemét illeti, az *apa* szóval való magyarázatot nem fogadta el sem Gabain, aki kérdőjellel a *šad* névnek egy iráni *pati* rangjelző szóval való összetételére gondolt, sem az őt követő Räsänän. Clauson (i.m. 867) az *apyt* szóban a *šad* kíséretét látta 'the entourage of the *šad*' jelentéssel. Tekintettel arra, hogy egy két hangból álló és egy rovásbetűvel ($\uparrow = p$) írt szó több magyarázati lehetőséget is megenged, e helyütt nem is végleges megoldás igényével teszek kísérletet a magyarázatra. Mindenekelőtt arra utalok, hogy mivel a *šad* méltóságnévvel a törökök a dinasztia tagját illették, a vele kapcsolt tisztségnév jelentésileg elsősorban a szolgálat vagy az alárendeltség kifejezőkörben kereshető, amilyen a *bujruq* 'parancs' jelentése is (vö. Györffy, *Acta Or.* 11 [1960], 169-179).

A mongol és török szótárak egy idevonható szót tartalmaznak: irodalmi mongol *eb* 'accord, harmonie, complaisance, obéissance, empressement à servir, soumission' (Kowalewsky I. 175), kalmük *eB* 'Eintracht, Friede, Ordnung' (Ramstädt 116), valamint számos török nyelvből *ep ~ āp* 'Friede, Eintracht, Richtigkeit, Bequemkeit, Geschicklichkeit, Passendsein' jelentéssel (Radloff: *Wb.* I. 916-917; Räsänän: *Versuch* 46, vö. még Sevortjan Je. V.: *Etimologičeskij slovarj tjurkskih jazыkov.* Moszkva, 1974, I. 286-287), ami összhangban áll egy uralkodó igényével első tisztségviselőjével szemben. Erre mutat a Kutadyu Biligből vett példamondat az *ilig*-nek nevezett uralkodó számára: *Bulur bāg tilāki, jürür utru āp* 'der Fürst findet seinen Wunsch, alles geht nach Gebür'. A szót az orchoni feliratban csak a betű képviseli, s így az előtte lévő hang *e*-nek is olvasható, de a magánhangzó-illeszkedés miatt a *šadapyt* olvasatnál maradhatunk. Az *ap* névelem zöngésülése *ab* alakra a nyugati török nyelvekben szabályos, és a helycsere is példákkal

támasztható alá, így a kazár alkirály teljes címeként az *ilig abšad bāg* megköcskáztható.

Nem térek ki a rangban harmadik *’küind(ü)r ḡaqan* kérdésére (Golden I. 200-202), melyben másokkal egyetértésben a magyar főkirály, a *kündü* címének romlott alakját keresem, és a negyedik, a rejtélyes *’javšiy(e)r* (uo. 191) problémájára, melynek első részében talán a *čavuš* tisztségnév rejlik. Végül megjegyzem, hogy Németh Gyula Anonymus kunjainak nevei közül a *Bunger* (SRH. I. 43, 46, 58, 72, 76) nevet nem vizsgálta; ezt még doktori disszertációm ki nem adott részében az ótörök *biη* ’ezer’ és *er* ’férfi’ összetételből magyaráztam.

Előadásomban nem törekedtem végleges eredményekre, hanem abból a Németh Gyula által is képviselt nézetből kiindulva vizsgáltam, hogy a türk és kazár uralmi rend, valamint a vele kapcsolatos méltóságnevek méltán kereshetők az Árpád-kori magyarságra vonatkozó forrásanyagban.